

УЧАСТЬ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ В УТВЕРДЖЕННІ АВТОКЕФАЛІЇ ПОМІСНИХ ПРАВОСЛАВНИХ ЦЕРКОВ: БОГОСЛОВСЬКЕ ТА ІСТОРИКО-КАНОНІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ

PARTICIPATION OF THE STATE AUTHORITIES IN APPROVING THE AUTOCERPHALY OF THE LOCAL ORTHODOX CHURCHES: THEOLOGICAL AND HISTORICAL-CANONICAL FOUNDATION

Сучасний Диптих Вселенської Патріархії містить 15 помісних Православних Церков [Диптих Константинопольської Патріархії]. Аналізуючи історичний шлях та інституційне становлення цих Церков ми констатуємо, що абсолютна більшість із них отримали автокефальний статус за активної участі державної влади. Оскільки факти участі та посередництва держави в процесах появи нових Помісних Церков були не поодинокими і винятковими прецедентами, а систематично повторювалися й відбуваються у сьо-

У статті проаналізовано першоджерела християнської богословської думки, канонічні правила, церковні документи та історичні прецеденти як джерела канонічного права щодо участі державної влади в утвердженні автокефалії помісних Церков. Із позицій православного богослів'я, церковної історії та церковного права обґрунтовано й доведено можливість участі державної влади в утвердженні незалежності місцевих Православних Церков.

* Кандидат наук із богослів'я, доцент, доцент кафедри Священного Писання і учений секретар Київської православної богословської академії.

** PhD in Theology, Associate Professor, Associate Professor of the Chair of Holy Scripture and Scientific Secretary of Kyiv Orthodox Theological Academy.

*** Кандидат наук із богослів'я, професор, завідувач і професор кафедри церковно-практичних дисциплін Київської православної богословської академії.

**** PhD in Theology, Professor, Chief Chair and Professor of the Department of Church and Practical Disciplines of Kyiv Orthodox Theological Academy.

годенні, сучасна богословська наука покликана дати відповідь на питання: чи може держава і в який спосіб, з огляду на священні тексти й церковне право, брати участь у процесах набуття автокефалії Православними Церквами. Варто зазначити, що у вирішенні порушеного питання серед помісних Православних Церков, а також їх головних представників і спікерів немає єдиної й однозначної відповіді. По-перше, це можна спробувати пояснити відсутністю у сучасному православ'ї погодженої процедури надання автокефалії (на останньому Всеправославному Соборі 19–26 червня 2016 р. на о. Крит це питання не було включене до порядку денного) [Документи Святого і Великого Собору Православної Церкви, 2016]. По-друге, на формування ставлення помісних Церков до наявності етатичного підходу у вирішенні питань церковного устрою можуть впливати утилітарні фактори: збереження канонічної території, сфер впливу, лобіювання політичних інтересів держави, в якій розташовано їхній релігійний центр тощо. Отже, офіційні позиції окремих помісних Церков щодо ролі державної влади в процесі отримання автокефалії іноді можуть не збігатися з тим історичним шляхом, який вони пройшли, здобуваючи свою незалежність. Тому для розкриття поставленого питання ми звернемося до першоджерел богословської думки, канонічного права, документів, історії Церкви, а також наукових праць із цієї тематики.

Ключові слова: Церква, держава, автокефалія, томос.

The article raises topical issues of the modern structure of the Orthodox Church, namely the constitution of new autocephalous Local Orthodox Churches. The purpose of the publication is to solve an important scientific problem: whether the government can participate in the acquisition and establishment of the autocephalous status of the Local Church. If so, in what way, and does it have a proper theological and historical-canonical justification? The answers to this question were found in the Holy Scriptures, the original sources of early Christian theological thought, canonical rules, documents, world and church history, scientific works on this topic. According to Orthodox theology, the state is a God-ordained organization of society. The Church, as a divine-human organism, institutionally arose in the state and continued to exist in it, gradually adopting models of secular administrative and territorial division. We trace this process in the books of the New Testament Scriptures, an early Christian tradition reflected in the writings of the main representatives of the patriarchal thought. In the era of the Ecumenical Councils, the donor normative tradition of the Church of Christ, tested during the first 3 centuries of Christian history, was used as a basis in the law-making activities of the Church (Apostolic Rules, Canons of Ecumenical and Local Councils, Rules of the Holy Fathers). Thus, the canonical rules of the Church for the state determined the

Відносини Церкви й держави в контексті появи нової церковної організації досліджували: О. Лотоцький [Лотоцький О., 1999], протопресв. О. Шмеман [Шмеман А., протопресв., 2018], С. Здіорук [Здіорук С., 2005], О. Саган [Саган О., 2004], прот. М. Йосифчук [Йосифчук М., прот., 2001], С. Чокалюк [Чокалюк С. Роль держави у визначенні статусу Помісної Церкви], прот. С. Колот [Колот С. свящ. 2014; Колот С., свящ. 2016; Колот С., 2008] та ін.

Для того щоб дати об'єктивну відповідь із приводу порушеної проблематики, нам потрібно розкрити вчення Церкви про державу та відносини між цими, на перший погляд, абсолютно різними за своїм походженням інститутами. Справді, за різними визначеннями світської науки про те, що таке держава, виходить, що вона є чимось абсолютно відмінним від Церкви. Світська правова наука говорить про виникнення держави як про дуже складний та суперечливий процес. І самі визначення держави в різних історичних умовах й різних авторів відрізняються між собою за змістом. Наприклад, французький король Людовік XVI говорив: «Держава – це я» [Бостан Л., Бостан С., 2008, с. 195]. Певну рацію він мав, але ототожнювати владу одного монарха з державою не можна. У колишньому Радянському Союзі було інше визначення-лозунг: «Держава – це ми». Визначення правильне, але не до кінця, бо далеко не завжди держава й народ є

further prospect of influencing the church organization both at the level of dioceses and at the level of autocephalous Local Churches. Analyzing the history of church organization after the Ecumenical Councils, we find that the emergence of independent Local Churches was associated with the emergence of new states, and the recognition of autocephaly was supported by their governments. However, the participation of public authorities in these processes was not the same and to reflect the differences in approaches, it is conditionally classified into three types:

- *indirecting (declaration of independence, ie the emergence of the state, which was the reason for the request for autocephaly, in accordance with the church canons on the correspondence between state and church administrative systems);*
- *direct (proclamation of the autocephaly of the local Church by state regulations);*
- *mediation (appeal of the first persons and higher bodies of state power to the Mother Church to grant autocephaly to the local Orthodox Church.*

The applied classification made it possible to determine that of all three types of participation of state power in establishing the autocephaly of the local Church, the mediation model was correct and the most effective. Addressing the Mother Church, the state authorities expressed the will of the whole people, not individuals. Thus, without exceeding its authority and without trying to ensure what it does not have, through the state, the state power

тотожними речами. А В. Ленін, даючи визначення державі, говорив про неї як про машину для придушення одного класу іншим.

Сучасна світська правова наука подає таке визначення: «Держава – це особлива політична організація публічної і суверенної влади, яка поширюється на певну територію і завдяки нормативному впливу реально регулює суспільні відносини за певною метою» [Котюк В., 2003, с. 7–8]. Як бачимо, і в цій дефініції присутня тільки певна абстракція, яка позначає державу з позиції стороннього спостерігача та жодним чином не торкається походження цього інституту, його природи й призначення.

Церковне вчення про державу ніколи жодним чином не намагалося відокремити державу від першоджерела її існування – Бога. Церковне право розглядає державу відповідно до вчення Церкви, що саме Бог є Творцем усього видимого й невидимого, Творцем світу й людини, тобто всіх ознак держави – території й громадян. Таким чином, ми приходимо до думки, що держава має свій початок у наперед визначеному Божому задумі про світ, а значить, є об'єктом і предметом Божого Промислу. Учення Божественного Одкровення про державу повністю підтверджує таку думку. Біблія учить нас того, що Бог, будучи Творцем людини, є водночас і Творцем суспільства, тобто держави. Адже будь-яке визначення держави не може мислитися без суспільства. Любов до суспільного життя, спілкування з іншими людьми в природу людини заклав Бог. Створення жінки, яку Бог дав першій людині Адаму як помічницю, ми можемо розуміти як реалізацію першого акту Божого задуму про створення суспільства, держави. Ця перша сім'я не повинна була обмежуватися вузьким колом чоловіка й жінки та їхніх нащадків, а мала постійно розширюватися і, на думку єпископа Никодима Мілаша, «виходячи за межі родини, поступово сформува-ти

avoided a passive position, when the existence of the state was not enough to form an autocephalous church. In addition, the canons of the Church attribute to the state authority to care for the Church of Christ. The volumes of many modern Local Orthodox Churches state that autocephaly is granted to the Orthodox Church in the territory of an independent state, and also mention state power or its main representatives. Thus, in the absence of a clearly defined procedure in the Ecumenical Orthodoxy for granting autocephaly, the participation of state authorities in asserting the independence of the Local Church is quite justified and logical. It also has theological and canonical foundations, which are engraved in the Christian tradition, theological thought, church rules, documents and historical precedents.

Key words: Church, state, autocephaly, tomos.

лику суспільну одиницю. Людина створена за образом Божим, і головною метою її було прославлення Творця. А головна мета суспільства, яке походить від перших людей, залишається та сама» [Никодим (Милаш), еп., 1987, с. 667].

Однак унаслідок гріхопадіння природне прагнення людини до прославлення Бога перетворилося на бажання прославляти саму себе. Проте Господь не залишає людину і навіть в ураженому гріхопадінням світі відновлює порядок. Він установлює главенство чоловіка над жінкою, а через це влада глави сімейства стала поширюватися й над іншими членами суспільства. Таким чином було закладено не тільки початок суспільного життя, але й верховної влади однієї людини над багатьма. Від сім'ї влада одного переходить до влади над суспільством, державою. Уже в Книзі Буття ми можемо знайти вказівки на те, що перша спільнота досить швидко набуває ознак держави. Так, про Каїна сказано, що після вбивства свого брата він покинув родину та побудував місто: «І пізнав Каїн дружину свою; і вона зачала й народила Єноха. І побудував він місто; і назвав місто за ім'ям сина свого: Єнох» (Бут. 4: 17). Бібліїст О. П. Лопухін зазначав, що ця подія – побудова першого міста – «з погляду матеріальної культури є надзвичайно важливою, оскільки знаменує перехід від кочового способу життя до осілого та говорить про значний прогрес останнього» [Толковая Библия, 1904, с. 37].

Підтверджує цей прогрес Книга Буття: «Ім'я брата його Іувал: він був батьком усіх, хто грає на гусях і сопілках. Цилла також народила Тувалкаїна [Фовела], що був ковачем усякого знаряддя з міді і заліза» (Бут. 4: 21 – 22). Ще показовішою в цьому плані є історія Вавилонського стовпотворіння. Про Німрода говориться, що «Царство його спочатку складали: Вавилон, Ерех, Аккад і Халне в землі Сенаар» (Бут. 10: 10). Після того як він зі своїми спільниками вирішив збудувати велику вежу, Господь не залишив їх без Своєї опіки, і коли побачив, що мета цього будівництва шкідлива, зруйнував їхні плани: «І сказали вони: збудуємо собі місто і вежу, висотою до небес, і зробимо собі ім'я, перш ніж розсіємося по лицю всієї землі. І зійшов Господь подивитися місто і вежу, що будували сини людські. І сказав Господь: ось один народ, і одна у всіх мова; і ось що почали вони робити, і не відстануть вони від того, що задумали робити; зійдемо ж і змішаємо там мову їхню, так щоб один не розумів мови іншого» (Бут. 11: 4 – 7) [Чокалюк С. Роль держави у визначенні статусу Помісної Церкви].

У пізніші часи, коли людство розсіялося по всій землі і виникло багато окремих суспільств (держав), які стали далекими від віри в єдиного істинного Бога, водночас ми бачимо, що вони не мислили свого буття поза релігійною свідомістю. Державна влада язичницьких народів усвідомлювала своє вище покликання і підкорялася суду справедливої совісті або природного (божественного) права. Тому шанування законів країни було обов'язковими, адже вони були священні. Усі закони релігійна свідомість визнавала як даність. Для прикладу наведемо історію патріарха Авраама. Коли він прийшов до Єгипту, то зустрівся там із єгиптянами – тобто народом певної національності – та їхнім царем фараоном, який сприймався як син бога сонця. Він був божеством, тому закони чи розпорядження, що виходили від нього, вважалися божественною волею.

Набагато показовішою в цьому плані є історія богообраного народу. Тут ми бачимо, що Господь сам через обраних на це мужів керує ним і провадить до визначеної мети та карає цей народ, коли він ухиляється від Божих повелінь. Господь показує народові, що джерело влади його провідників перебуває безпосередньо в Ньому. Хто слухає їх, слухає Самого Бога, а виконання цих Божих повелінь є запорукою їхнього блаженного життя вже тут, на землі: «Якщо будете боятися Господа і служити Йому, і слухати голосу Його, і не будете противитися повелінням Господа, і будете і ви, і цар ваш, який царює над вами, ходити вслід Господа, Бога вашого, [то рука Господа не буде проти вас]; а якщо не будете слухати голосу Господа і будете противитися повелінням Господа, то рука Господа буде проти вас, як була проти батьків ваших» (1 Цар. 12: 14 – 15).

Поява царів в Ізраїлі свідчить про частковий відхід людей від Бога. Але якщо царі керуються волею Божою, вони все ж таки залишаються помазаниками Божими, такими як Давид та Соломон. Про це ясно свідчить старозавітне Одкровення, де в книзі Притч читаємо: «Мною царі царюють і володарі узаконюють правду; мною керуються начальники і вельможі, й усі судді землі» (Притч. 8: 15 – 16) [Чокалюк С. Роль держави у визначенні статусу Помісної Церкви].

Християнське вчення про державну владу у всій повноті розкрито в новозавітному Одкровенні. Сам Христос проводить своє земне життя в умовах одночасного існування в Палестині двох державних систем: римської, яка керувалася приписами язичницької релігії, та ізраїльської, що керувалася одкровенними законами, але пропущеними крізь призму бачення юдейських

книжників та фарисеїв. Христос, як і Його учні, пройшов тим самим тернистим шляхом земного життя, підкоряючись законам тогочасного суспільства: піддався вигнанню, як і весь народ, провів більшу частину свого життя в бідності, займаючись фізичною працею. Зрештою, визнаючи гніт римської влади, визнає необхідним платити податок: «То підійшли до Петра збирачі дидрахм і сказали: чи не дасть Учитель ваш дидрахми? Він говорить: так. І коли увійшов він у дім, то Ісус, випередивши його, сказав: як тобі здається, Симоне, царі землі з кого беруть мито або податки: зі своїх синів чи з чужих? Петро говорить Йому: з чужих. Ісус сказав йому: отже, сини вільні; але, щоб нам не спокусити їх, піди до моря, закинь вудку, і першу спійману рибу візьми, відкрий їй рот і знайдеш статир, візьми його і віддай їм за Мене і за себе» (Мф. 17: 24–27).

Згодом цей гніт переросте у відкритий конфлікт проти Ньюго як римської, так і юдейської влади та наростатиме і після Його смерті та воскресіння. Цей конфлікт детально описано в книзі Діянъ святих апостолів. Таке агресивне ставлення до християнства всіх типів державної влади, здавалося б, повинно було викликати негативне ставлення до держави як Засновника Церкви Христа, так і Його послідовників. Однак ми бачимо, що їхнє ставлення до держави було іншим. Адже в жодному вислові Христа ми не знайдемо заперечення чи хоча б натяк, які можна було би тлумачити як засудження римської або єврейської держави чи їх органів влади. Навпаки, Христос закликає віддавати «кесарю кесарево» (Мф. 22: 21) [Чокалюк С. Роль держави у визначенні статусу Помісної Церкви].

Ще показовішим в цьому плані є судовий процес над Ісусом Христом у римського проконсула Понтія Пилата. Пилат, демонструючи перед Ним свою владу, говорить: «Хіба не знаєш, що я маю владу розіп'ясти Тебе і маю владу відпустити Тебе» (Ін. 19: 10). У відповідь Спаситель прямо вказує на джерело цієї влади: «Ти не мав би наді Мною ніякої влади, якби тобі не було дано звище» (Ін. 19: 11). Таким чином, ми бачимо, яким було ставлення до державної влади Спасителя. Церква завжди діяла в дусі Його вчення і ніколи не вважала, що, віддаючи державі належну їй честь, тим самим віддаляється від істинного служіння Богові.

Також досить чітко та однозначно вчення про державу й ставлення до неї відкривають у своїх посланнях апостоли Петро й Павло. Ще за сотні років до Міланського едикту апостол Петро писав до християн: «Отже, будьте покірні всякому людському

начальству заради Господа: чи цареві, як верховній владі, чи правителям, як від Нього посланим для покарання злочинців і для похвали тим, хто робить добро, – бо така є воля Божа, щоб ми, роблячи добро, закривали вуста неумцтву нерозумних людей, – як вільні, не як ті, хто використовує свободу для прикриття зла, але як раби Божі. Усіх шануйте, братство любіть, Бога бійтеся, царя поважайте» (1 Петр. 2: 13–17).

Згадаймо, хто був царем у часи цієї проповіді апостола? Ірод. Чи він учинив якісь послуги християнам або Церкві? Жодних. Книга Діянь апостольських так описує його царювання: «У той час цар Ірод підняв руки на декого з Церкви, щоб заподіяти їм зло, і мечем убив Якова, брата Іоанового. А, побачивши, що це подобається юдеям, після того взяв і Петра, – тоді були дні опрісноків, – і, схопивши його, посадив у в'язницю; і наказав чотирьом четвіркам воїнів стерегти його, маючи намір після Пасхи вивести його до народу» (Діян. 12: 1–4). Однак навіть після свого арешту та чудесного визволення з темниці апостол Петро проповідує те саме вчення про ставлення до державної влади: «Бога бійтеся, царя поважайте» (1 Петр. 2: 17). І цим тільки підтверджує вчення Церкви про необхідність поважати того, кого Бог поставив керувати тут, на землі.

У такому самому дусі вчення про ставлення до державної влади у своїх посланнях розкриває також апостол Павло, і в часи Нерона у Посланні до римлян пише: «Усяка душа нехай підкоряється вищій владі, бо немає влади не від Бога; існуючі ж власті поставлені Богом. Тому той, хто противиться владі, противиться Божому повелінню. А ті, що противляться, самі викличуть на себе осуд. Бо начальники страшні не для добрих діл, а для злих. Чи хочеш не боятися влади? Роби добро, і одержиш похвалу від неї. Бо начальник є Божий слуга, тобі на добро. А якщо робиш зло, бійся, бо він не даремно носить меч; він – Божий слуга, месник на покарання того, хто робить зло. І тому треба підкорятися не тільки зі страху покарання, але й заради совісті. Для цього ви і податки платите, бо вони, Божі слуги, цим самим постійно зайняті. Отже, віддавайте всім належне: кому податок – податок; кому данину – данину; кому страх – страх; кому честь – честь» (Рим. 13: 1 – 7). На що вказує цими словами Апостол Павло? На те, що на історичному шляху до Царства Божого за державою визнається позитивна роль.

А це, у свою чергу, узгоджується як зі старозавітним, так і новозавітним ученням про те, що Провидіння Боже, дбаючи про спасіння творіння, не залишає поза увагою й долю язичниць-

кого світу, залучаючи для цього всі природні сили, які діють в історії, у тому числі й державу [Булгаков С., прот. с. 91].

Якщо говорити про ставлення Церкви до держави й про державу як необхідний елемент буття цього світу, то необхідно сказати, що святі отці нерідко розглядають її як зовнішній стримувальний фактор, тобто ту силу, яка буде протидіяти антихристові. Із цього приводу святитель Іоан Золотоустий, коментуючи вислів святого апостола Павла: «Бо таємниця беззаконня вже діє, тільки не здійсниться доти, доки не буде вилучений той, що утримує тепер» (2 Сол. 2: 6), зауважує: «Одні вважають, що це треба розуміти як благодать Святого Духа, а інші – Римську державу» [Іоан Золотоустий, 2009, с. 150–151]. Отже, навіть будучи язичницькою, держава все одно розглядалася як сила, що протидіє беззаконню.

Імператор Юстиніан, розкриваючи вчення про досконалу форму відносин між Церквою та державою, дає досить точну оцінку того й іншого, вказуючи не тільки на їх призначення, але й походження: «Великі дари Божі, дані людям через велике людинолюбство, – це священство і царство. Перше служить справам Божим, друге піклується про справи людські. Обидва походять від одного джерела і прикрашають людське життя» [Предисловие к 6-й новелле Юстиниана].

Тепер спробуємо коротко розглянути, коли саме і в якій формі розпочинається вплив держави на церковне життя. Цей вплив на життя та устрій Церкви ми можемо побачити вже в часи святих апостолів. Засновуючи помісні Церкви в різних країнах, апостоли обирали пастирів, яким надавали право керувати ними, влаштовуючи їхнє життя з урахуванням місцевих звичаїв, особливостей та умов. Таким чином, самі апостоли створювали громади – Церкви з самостійним управлінням. У Посланнях апостольських ми знаходимо згадку про такі Церкви: Асійські (1 Кор. 16: 19), Македонську (1 Кор. 8: 1), Галатійську (Гал. 1: 2), Фесалонікійську (Фес. 1: 1), Лаодикійську (Кол. 4: 16), Филипійську (Флп. 1: 1), Церкву у Вавилоні (1 Петр. 5: 13) та ін. У 1–3 розділах Книги Одкровення згадано сім Асійських Церков. Назва кожної з них відповідає назві певної території чи народу, що проживав на цій території, або його головного міста. У межах згаданих територій, що одночасно були окремими територіально-адміністративними одиницями у складі Римської імперії, формувався внутрішній устрій та поширювалася юрисдикція кожної з цих помісних Церков [Чокалюк С. Роль держави у визначенні статусу Помісної Церкви].

Розвиток церковного устрою II–III ст. відповідно до адміністративно-територіального складу Римської імперії підтверджують свідчення церковних письменників донікейського періоду. Священномученик Ігнатій Антіохійський (I–II ст.) у своїх посланнях звертається до ієрархії та вірних помісних Церков, які носили назви головних провінційних міст-митрополій [Мужі апостольські, 2010, с. 87–128]. Його учень Полікарп Смирнський пише листа до Церкви у Филипах, головного міста східної Македонії [Мужі апостольські, 2010, с. 140]. Гальський святий Іринеї Ліонський (II ст.), аргументуючи ідентичність християнського Передання, з цього приводу зазначає, що Церква проповідує істину всюди і для всіх однаково, незалежно від території й країни: «Не інакше вірять і не відмінне мають Передання Церкви, засновані в Німеччині, в Іспанії, в Галії, на Сході, в Єгипті, в Лівії і в середині світу» [Іринеї Ліонський, 2013, с. 67–68]. Християнський апологет Тертуліан (III ст.), указуючи єретикам на те, що саме Церква є єдиною спадкоємицею апостольської істини, яка в усій повноті присутня в кожній із помісних Церков, називає їхні кафедральні міста: «У справі спасіння твого пройди біля Церков апостольських, в яких і до цього дня стоять справжні кафедри апостолів, з яких проголошуються їх справжні Писання, що звучать їх голосами і являють образ кожного з них. Тобі найближче Ахайя? В тебе є Коринф. Якщо ти неподалік від Македонії, в тебе є Филипи, є Фесалоніка. Якщо можеш направитися в Азію, в тебе є Ефес, а якщо поблизу Італія – то Рим» [Творення Тертуліана, 1912, с. 34].

Олександрійський дидакал III ст. Ориген висловлює свої спостереження за усім відомою вдачею мешканців великих античних полісів і як приклад повної протилежності згадує про чесноти віруючих місцевих Церков: «Візьмімо, наприклад, ну хоча б Церкву Божу в Афінах. Вона – зразок миру й порядку і прагне повернути до себе благовоління Бога Вседержителя. Навпаки ж, народне зібрання афінян веде себе буйно, і ні в якому разі воно не може зрівнятися з тамтешньою Церквою Божою» [Ориген, 1903, с. 617]. Ті самі особливості, як зазначає Ориген, притаманні Церквам Божим у Коринфі, Олександрії та інших містах. Традиція і досвід упорядкування устрою Церкви Христової, виражених у Священному Писанні й ранній патристичній літературі, отримала підтвердження і дисциплінарне забезпечення в канонічних правилах.

Водночас у змісті церковних правил щодо церковного устрою згадано й ті чинники, з якими пов'язаний розвиток церковної

організації. Стосується це в першу чергу Правил святих апостолів. Дискусії стосовно часу остаточної редакції цих правил не послаблюють їхньої сили, оскільки ці правила свідчать про більш давню практику Церкви, ніж правила Вселенських і Помісних Соборів [Думенко С. 2003, с. 116–117]. У 34-ому апостольському правилі як об'єднувальний фактор для ієрархів на чолі з предстоятелем в одну помісну Церкву названо народ (місцеве населення): «Єпископам усякого народу треба знати першого у них і визнавати його як главу, і нічого, що перевищує їхню владу, не чинити без погодження з ним. Робити ж кожному тільки те, що стосується його єпархії і місць (селищ), що належать до неї. Але і перший нічого нехай не робить без погодження з усіма, бо так виявиться єднотність і прославиться Бог через Господа у Святому Духові, Отець і Син, і Святий Дух» [Правила Православної Церкви з тлумаченнями єпископа Никодима (Мілаша), 2015, Ч. 1, с. 144–145]. Як згадка 34-го правила про народ стосується питання участі держави в процесі появи нової Помісної Церкви? Згадуючи про єпископат на чолі з предстоятелем у кожному народі, 34-го апостольське правило вказує на давнє звичаєве право, згідно з яким помісні Церкви існували й продовжували виникати серед автохтонного населення державних утворень (республік, монархій, племінних союзів, міст держав), що входили до складу Римської імперії або були незалежними. Таку інтерпретацію змісту 34 апостольського правила підтверджує не тільки вищезгадана донормативна церковна література, але й висновки науковців. Лауреат Нобелівської премії, німецький історик та юрист Теодор Моммзен, який спеціалізувався на історії Римської імперії, коментуючи римське провінційне управління в Малій Азії, з цього приводу зазначав: «Римське управління Малою Азією ніколи не було організоване систематично, а в міру того як окремі області входили до складу імперії, з них формувалися римські адміністративні округи без суттєвих змін їхніх попередніх кордонів» [Моммзен Т., 1885, с. 291]. У творі «Римская история» Т. Моммзен, перераховує монархії й держави, які ввійшли до Римської імперії: «Країни, віддані римлянам заповітом пергамського царя Аттала III, утворили провінцію Азію, успадковані ними ж (римлянами) володіння Нікомеда, утворили провінцію Віфінію; володіння забрані у Мітрідата Євпатора, утворили об'єднану з Віфінією провінцію Понт...» [Моммзен Т. 1885, с. 292–293], і дає нам можливість зрозуміти, яким чином формувалися і що собою являли східні провінції Римської імперії. Підкорюючи окремі

народи заходу й сходу, які за мовою, релігією і звичаями становили самостійні національності, а за політичним устроєм такі самі самостійні республіки й монархії, римляни надавали підкореним народам повне самоуправління; залишалися недоторканими ті форми і порядки, які сформувалися впродовж національної історії. Переможці забирали тільки військову силу – роззброювали їх, зосереджуючи її у своїх руках, збирали данину в казну. З цією метою здійснювався поділ підкорених народів на провінції. Об'єднання кількох країн в одну провінцію не заважало їм продовжувати існувати самостійно. Унаслідок слабкості провінційного поділу значно сильнішими були етнічні, історичні, національні, релігійні та інші зв'язки. Відповідно, відносини з центром імперії будувалися виходячи зі специфіки конкретної країни, а не провінційного поділу. Отже, переможців цікавило не місце (τόπος), а народ («ἔθνος», що проживав на ньому, – платник, тобто останній домінував у їхній системі керівництва і в юридичному розумінні «провінції». З огляду на такий стан речей було нормальним колонії, або провінції в політичному значенні, вважати й називати «народами» – в етнічному розумінні [Глубоковский Н., 1907, с. 731].

На питання про те, до чого застосовувалась християнська місіонерська й організаторська діяльність – до політичної римської централізації чи до її етнічних складових – немає двох відповідей: вона застосовувалась щодо місцевого населення тієї чи іншої країни-провінції. Особливо це стосується Малої Азії – колись християнства, населеної багатьма народами, поліетнічної. Християнство поширювалося, згідно з заповіддю Спасителя (Мф. 28: 19), серед народів, які мали свій адміністративний устрій [Колот С., свящ., с. 85].

Видатний сербський каноніст, випускник Київської духовної академії єпископ Никодим (Мілаш), детально коментуючи це правило, зазначав: «У цьому правилі йде мова про існування в кожного народу помісних церков, які мають декілька єпископів, серед яких один визнавався усіма як перший або як глава усіх; іншими словами, в ньому йдеться про митрополичі області і про подальше зміцнення їхнього устрою в IV і наступних століттях, а також про відносини єпископів цих областей» [Правила Православної Церкви з тлумаченнями єпископа Никодима (Мілаша), 2015, Ч. 1, с. 145–147].

Що ж до точного змісту та інтерпретацій 34-го апостольського правила, варто згадати про обговорення цього канону учасниками «Височайше учрежденного Предсоборного При-

сутствия» 1906 р.». Підставою для дискусії про зміст 34-го апостольського правила стало питання необхідності впорядкування церковних справ на Кавказі, зокрема втрачена автокефалія Грузинської Православної Церкви. Проблему було обговорено в історичному й практичному аспектах. Залишалась канонічна. Єпископ Сухумський Кіріон у своїй доповіді розглядав 34 апостольське правило як головний канонічний аргумент, що визнавав значення національного чинника у церковній організації. На думку єпископа Кіріона, висловлений у доповіді «Национальный принцип в Церкви», така федеративна система дала східній Церкві значні переваги. Кожна Церква, крім єдності в догматах, має свій особливий устрій, який сформувався історичним шляхом у душі Вселенської Церкви. Свої висновки єпископ Кіріон підкріплює думкою відомого філософа В. Соловйова: «Жодному народові не може належати в Церкві виключне домінування й панування, але разом із цим жоден народ не є пустим і байдужим матеріалом церковного життя, але кожний (народ) являє собою визначений діяльний орган Тіла Христового» [Журналы и протоколы, 2014, Т. 3; с. 64–65].

Позицію єпископа Кіріона на цьому відділі Передсоборної присутності підтримали й доповнили лише кілька професорів. Решта вчених у своїх інтерпретаціях 34-го апостольського правила висловлювалися не на користь автокефалії Грузинської Православної Церкви [Колот С., свящ., 2016 с. 54–60], яка була скасована рескриптом російського імператора 1811 р.

Отже, в перші три століття християнської історії ключову роль у процесі формування церковної структури відіграли народності, які входили до складу Римської імперії, а території їх проживання стали межами помісних Церков, що й відображено в 34-го апостольському правилі.

Після легалізації християнства в епоху імператора Костянтина Великого внаслідок нової адміністративно-територіальної реформи ще при імператорі Діоклетіані з вхожих народностей утворилося близько 100 провінцій. У зв'язку з реформами 6-те правило Першого Вселенського Собору: «Нехай зберігаються стародавні звичаї, прийняті в Єгипті і в Лівії, і в Пентаполі, аби Олександрійський єпископ мав владу над усіма ними. Оскільки і Римському єпископу це звично. Так само в Антіохії і в інших областях нехай зберігаються переваги церков...» [Правила Православної Церкви з тлумаченнями єпископа Никодима (Мілаша), 2015, Ч. 1, с. 264], говорить про збереження за звичаєм прав єпископів Рима, Олександрії та Антіохії як предстоя-

телів помісних Церков. Те саме, на думку проф. О. П. Лебедева, стосується предстоятелів Церков інших областей, які в правилі не уточнюються [Лебедев А., 1905, с. 318].

Новий територіальний поділ виявився підставою називати Помісні Церкви терміном, запозиченим із тогочасної світської адміністративної термінології – митрополія. Про митрополію йдеться в 9-му правилі Антіохійського помісного собору (341 р.). Зміст цього правила підтверджує ототожнення понять «народ» і «провінція» та, за тлумаченнями Зонари, Аристина і Вальсамона [Правила Святых Поместных Соборов с толкованиями, 1886–1887, с. 163–164], а також єп. Никодима, говорить про те саме, що й 34-е апостольське правило: «У кожній області (в грецькому тексті – єпархії; в латинському тексті – провінції) єпископам слід знати єпископа, який керує у митрополії та опікується над всією областю, оскільки до митрополії звідусіль стікаються усі, хто має якісь справи. Тому вирішено, щоб він і за честю переважав, і щоб інші єпископи нічого особливо важливого не робили без нього, за здавна прийнятим від отців наших правилом, крім того тільки, що стосується єпархії, яка належить кожному із них, і поселень, що перебувають у її межах. Бо кожен єпископ має владу у своїй єпархії і нехай керує нею з пристойною кожному обережністю, і нехай має опікування про всю територію, що перебуває у залежності від його міста, і нехай поставляє пресвітерів та дияконів, та нехай розглядає усі справи помірковано. А поза цим нехай не насмілюється творити щось без єпископа митрополії, а також і цей без згоди інших єпископів» [Правила Православної Церкви з тлумаченнями єпископа Никодима (Мілаша), 2015, Ч. 2, с. 98–99]. Порівняння змісту цих канонів показує, що в мові церковних правил тих часів було тісне ототожнення термінів. Тому в правовій свідомості терміни «народ», «єпархія», «провінція» себе взаємодоповнювали.

Новий порядок, відображений у церковних правилах, не відминив попередній, а конкретизував його, засвідчивши, що перший єпископ округу (народу, провінції) починає називатися митрополитом. Тому 9-е правило Антіохійського собору, говорячи про митрополита провінції, не скасовує 34-е апостольське правило, а розкриває його у зв'язку зі збільшенням впливу державного чинника на розвиток церковного устрою.

2-е правило II Вселенського Собору (381 р.), спираючись на державні межі провінцій і незалежність помісних Церков, забезпечило недоторканість їхніх меж: «Єпархіальні єпископи нехай не поширюють своєї влади на Церкви поза межами своєї

області і нехай не змішують Церков...» [Правила Православної Церкви з тлумаченнями єпископа Никодима (Мілаша), 2015, Ч. 1, с. 324–325]. Тому візантійський каноніст Феодор Вальсамон у тлумаченні на це правило зазначив, що предстоятелі помісних Церков були автокефальними митрополитами [Правила Святых Вселенских Соборов с толкованиями. 1886–1887, с. 86].

Пояснюючи причини впливу держави на розвиток і розмежування церковної організації у IV ст., відомий богослов XX ст. протопресвітер Олександр Шмеман дійшов таких висновків: «Позаяк Римська імперія визнала себе християнською державою і всі її піддані стали її членами Церкви, Церква повною мірою послідовно стала узгоджувати свою структуру з адміністративною структурою імперії» [Шмеман А., протопресв., 2018, с. 42].

Канонічні правила, констатуючи вплив держави на церковний устрій, регулюють цей процес як щодо окремих помісних Церков, так і всієї Церкви загалом. Константинопольська Церква 3-ім правилом II Вселенського Собору: «Константинопольський єпископ нехай має переваги честі після Римського єпископа, тому що це місто є новий Рим» [Правила Православної Церкви з тлумаченнями єпископа Никодима (Мілаша), 2015, Ч. 2, с. 330] отримала друге місце серед давніх церковних центрів завдяки столичному статусу свого кафедрального міста. 28-им правилом IV Вселенський Собор урівняв статус Церкви старого й нового Рима-Константинополя, підпорядкувавши їй митрополитів Понтійської, Фраківської і Асійської областей. 36-е правило VI Вселенського Собору підтвердило права Константинопольської Церкви [Правила Православної Церкви з тлумаченнями єпископа Никодима (Мілаша), 2015, Ч. 1]. 8 правило III Вселенського Собору (431 р.), підтверджуючи автокефалію Кіпрської Церкви, захищає незалежність інших помісних Церков: «Те саме нехай зберігається і в інших областях і повсюдно і єпархіях, аби ніхто із богоулюблених єпископів не поширював своєї влади на іншу єпархію, котра раніше від самого початку не була під рукою його...» [Правила Православної Церкви з тлумаченнями єпископа Никодима (Мілаша), 2015, Ч. 1, с. 391], а також створює баланс між тогочасною державною централізацією і межами помісних Церков. 17-е правило IV Вселенського Собору, говорячи про церковний устрій у разі появи нових міст, роз'яснює: «Але якщо царською владою нове збудоване або в майбутньому збудоване буде місто, то розподіл церковних парафій нехай відповідає адміністративному й земському порядку» [Правила Православної Церкви з тума-

ченнями єпископа Никодима (Мілаша), 2015, Ч. 1, с. 468–469]. Феодор Вальсамон в тлумаченні щодо вказаного положення зазначає: «Зауваж з дійсного правила, що царю (тобто державній владі) дозволено скасовувати церковні переваги. Бо якщо їм дозволено робити, які їм завгодно, розпорядження про парафії в містах, тільки збудованих, то тим більше, на мою думку, вони можуть підносити єпископію до достоїнства митрополії...» [Правила Святых Вселенских Соборов с толкованиями. 1886–1887, с. 216]. 38-е правило VI Вселенського Собору підтвердило необхідність дотримання відповідності між церковним і державним устроєм. Таким чином, 17-е правило IV Вселенського Собору офіційно визначило за державою перспективу впливати на адміністративний устрій Церкви. 38-е правило VI Вселенського Собору підтверджує це, коли пов'язує заснування державою нових міст із церковним поділом. Проте, як свідчить зміст 12-ого правила IV Вселенського Собору, одного тільки адміністративного поділу, санкціонованою державними указами, було недостатньо для появи нової церковної митрополії. Утворення нової області могло лише слугувати приводом для порушення питання незалежності церковної організації, а безпосереднє рішення приймалося Собором єпископів цієї області [Правила Православної Церкви з тлумаченнями єпископа Никодима (Мілаша), 2015, Ч. 1].

В історії Візантійської імперії були й виняткові випадки, коли імператори одноосібним рішенням намагалися надати незалежність невеликим місцевим Церквам. Імператор Юстиніан I (527–565) виділив свою батьківщину з новозбудованим центральним містом Нова Юстиніана як нову адміністративно-територіальну одиницю і водночас надав їй статус автокефальної архієпископії, що викликало протест предстоятеля Римської Церкви. Така ситуація трапилася при імператорі Костянтині IV Пагонаті (641–668 рр.), який відповідним законом затвердив автокефалію за Равенською Церквою [Лотоцький О., 1999, Т. 1, с. 130, 135]. Тимчасова незалежність цих церковних центрів спиралася тільки на тимчасову адміністративну незалежність, а також на волю імператорів, і згодом вони увійшли до складу інших Церков.

Відповідно до державного поділу церковна організація розвинулася і поза межами Римсько-Візантійської імперії. Предстоятелів цих помісних Церков називали католикосами (грец. *καθολικός*), що означає «загальний єпископ», тобто перший єпископ окремої області, країни. Велика Вірменія першою

приблизно в 301–314 рр. проголосила християнство державною релігією. Своїм першим католиком вірмени вважають святого Григорія Просвітителя. Царство Іберія (Картлі) проголосило християнство державною релігією у 319 р. Першоієрарх Картлійської Церкви архієпископ Мцхетський Петро отримав титул католикаса від Антіохійської Церкви приблизно в 466–474 рр. У Персії в V ст. католиком Селевкії-Ктесифона стає Мар Ісаак. На території сучасного Азербайджану з I ст. до Р. Хр. по VIII ст. по Р. Хр. існувала держава Албанія Кавказька. У IV ст. албанці на державному рівні прийняли християнство, яке інституційно оформилося в Албанський Католикосат [Абашидзе З., Деврикан В., Моисеева С. А., Муравьев А. В., Ширинян М. Э. 2013, с. 42–49].

Приклади опосередкованого впливу державних та етнографічних чинників на розподіл церковної організації дають можливість переконатися, що канонічні правила, згідно з якими регламентувався цей процес, були сформульовані досить універсально, реалізуючи в різних країнах і народах незмінне апостольське передання.

Загалом історія розвитку форм церковного устрою у Римсько-Візантійській імперії дає можливість спостерігати цікавий парадокс дії канонічних правил у процесі існування в одній державі багатьох помісних Церков і виникнення нових унаслідок поступового ослаблення й звуження кордонів імперії. Єпископи й народи нових державних утворень, відповідно до 34-го апостольського правила, потребують першого єпископа – предстоятеля помісної Церкви. Держава, у свою чергу, згідно з вище згадуваним 17-им правилом IV Вселенського Собору прагне бачити церковну організацію незалежною відповідно до свого статусу. І причини для таких кроків полягають зовсім не в тому, що суспільство й держава глибоко ознайомились із правовою спадщиною Церкви, а в тому, що життєві реалії самі вказували на них. Відповідно до яких обставин ці правила виникали в минулому, до таких самих вони застосовувались і в майбутньому [Колот С., 2008, с. 128].

Першою державою, яка проголосила свою незалежність, вийшовши зі складу Візантійської імперії, було Болгарське царство. За правління царя Бориса I (852–889) у 865 р. християнство було оголошене державною релігією Болгарського царства. У 919 р. Церковний Собор у Преславі оголосив Болгарію самостійною, автокефальною Церквою зі статусом патріархату на чолі з предстоятелем Леонтієм. Константинополь-

ська Патріархія не визнала цього акту, але внаслідок посилення політичної ваги Болгарії та з особистої ініціативи царя Петра 28 жовтня 927 р. із Візантією було укладено мирний договір, згідно з яким Константинополь визнавав автокефалію Болгарської Церкви у статусі патріархату [Голубинский Е., 1871 с. 39]. З кінця X ст. по середину XX ст. статус Болгарської Православної Церкви змінювався разом із втратою або відновленням незалежності цієї держави.

У XII ст. з-під влади Візантії звільнилася Сербська держава. У 1219 р. Православна Церква стає автономною, а у 1346 р. сербський король Стефан Душан зібрав у Скоп'є церковний Собор на якому було проголошено автокефальний і патріарший статус Сербської Церкви. У 1374 р. Константинопольський патріарх Філофей де-факто визнав автокефалію Сербської Церкви, встановивши з нею євхаристійне спілкування. Із завоюванням балканських держав Османською імперією Сербська Православна Церква ввійшла до юрисдикції Константинопольської Патріархії. У 1878 р. Сербське князівство отримує незалежність, і 1879 р. відновлено автокефалію Сербської Церкви, а в 1920 р. визнано її патріарший статус [Скурат К., 1994, Т. 2, с. 58–76].

Російська Православна Церква зобов'язана своїм виникненням Київській митрополії, що утворилась на сучасних українських землях внаслідок християнізації у X–XI ст. могутньої Києво-Руської держави. Після монголо-татарської навали 1240 р. київські митрополити переносять свій осідок до Володимира на Клязьмі, а згодом до Москви. Формально це була Київська митрополія, але фактично – Московська, з якої постала згодом Російська Церква.

Постійне перебування митрополита з титулом «Київський» в іншій державі, з осідком в її столиці – Москві, не могло тривати довго. У 1415 р. з ініціативи литовського князя Вітовта місцеві єпископи Литовсько-Руської держави, зібравшись на Собор у Новогрудку, поставили митрополитом Київським і всієї Русі Григорія Цамблака. У той час у Москві продовжував своє служіння митрополит Фотій [Колот С. 2008, с. 174].

Остаточний же поділ Київської митрополії на Київську й Московську розпочався у 1448 р., коли Собор єпископів Московського князівства під проводом великого князя Василя II Темного без згоди Константинопольської Патріархії поставив митрополитом Рязанського єпископа Йону. Цей акт став початком автокефалії Російської Православної Церкви [Київський патріархат – Помісна Українська Церква. 2007, с. 19]. На Київську

ж кафедру в 1458 р. було рукопокладено митрополита Григорія Болгариновича. Наступний московський митрополит Феодосій титулувався як «митрополит Московський і всієї Русі». Московська митрополія втратила єхаристійне єднання з усім іншим православним світом на 141 рік [Колот С. 2008, с. 176].

У 1589 р. Київську митрополію та невизнану Московську митрополію з метою збору пожертв відвідав Константинопольський патріарх Єремія II. Цим моментом скористалися Московський цар Федір та його боярин Борис Годунов. Прибувши в Москву Патріарх Єремія II та його оточення опинились в таких умовах, що змусили їх визнати Православну Церкву в Московському царстві, а також наділити її патріаршим статусом [Київський патріархат – Помісна Українська Церква. 2007, с. 20]. Таким чином, своїм автокефальним і патріаршим статусом Російська Церква завдячує державній владі в особі московських князів, царів і високочесних, які, не нехтуючи засобами, здобули її незалежність.

Грузинський Католикосат, про який йшлося вище, позбавлено автокефалії у 1811 р. одностороннім актом російської імператорської влади після того, як Грузія була зарахована до складу Російської імперії [Цынцадзе К., свящ. 1906, с. 39]. 12 березня 1917 р., одразу після падіння Російської імперії та її монархії грузинський єпископат, клир і миряни на зборах у Мцхеті самі прийняли рішення про відновлення автокефалії своєї Церкви та обрали першого єпископа-католикоса Киріона II [Саган О., 2004, с. 559–560]. У 1918 р. було проголошено незалежність Грузинської демократичної республіки.

3 лютого 1830 р., після тривалої боротьби за етнічну, релігійну й культурну ідентичність на противагу турецькій експансії грецькі провінції було визнано самостійною Грецькою державою. 15 липня 1833 р. у тодішній столиці Грецького Королівства м. Навплії було скликано Архидієцесийський Собор. Результатом роботи Собору було прийняте рішення «Про незалежність Грецької Церкви». Урочисте проголошення автокефалії Грецької Церкви на державному рівні відбулось 27 липня 1833 р. Лише в травні 1850 р. грецький уряд надіслав офіційного листа Константинопольській Патріархії, в якому повідомляв про проголошення самостійності Елладської Церкви й обрання Синоду та просив розглянути цю церковну постанову визнати Синод і взагалі благословити справу благочестивого грецького народу. Цього ж року Константинопольський Патріарх Анфім IV зібрав Собор, у якому, окрім членів Патріаршого Синоду, брав участь Єрусалимський Патріарх Кирил, на якому було ухвале-

но рішення про дарування автокефалії Елладській Православній Церкві [Скурат К., 1994, Т. 2, с. 238–242].

1859 р. шляхом об'єднання князівств розпочався процес формування держави Румунія. У 1865 р., після об'єднання князівств Валахії та Молдови в Румунську державу Румунська Православна Церква проголосила своє самоврядування, відділившись таким чином від Константинопольського Патріархату. Автокефалію Румунської Православної Церкви було визнано Вселенською Патріархією лише в 1885 р. [Київський патріархат – Помісна Українська Церква. 2007, с. 17].

1912 р. Албанія стала незалежною державою, а в 1922 р. під проводом албанського політика та єпископа Фана Нолі відбувся Церковно-народний Собор, який проголосив автокефалію Албанської Православної Церкви. 1937 р. автокефалію Албанської Церкви було визнано Синодальним Томосом Вселенського Патріарха [Саган О., 2004, с. 588–589].

У 1918 р., після завершення Першої світової війни на політичній карті світу відновила своє існування Польська Республіка. Православні ієрархи, які опинилися на території незалежної Польщі, разом з урядом Речі Посполитої звернулися до Константинопольського Патріарха з проханням визнати Православну Церкву в Польщі автокефальною. У Патріаршому Томосі (грамоті) від 13 листопада 1924 р., яким Константинопольський Патріарх визнав автокефалію Польської Православної Церкви, з цього приводу зазначено: «Свята Православна Церква в Богом береженій Польській державі, яка наділена автономним церковним устроєм і управлінням, доводить свою твердість у вірі й ревність у церковних справах, просила Наш Святійший Апостольський і Вселенський Патріарший Престол поблагословити і утвердити її автокефальний устрій, вважаючи, що в нових обставинах політичного життя такий устрій один лише міг би задовольнити і забезпечити її потреби...» [Київський патріархат – Помісна Українська Церква. 2007, с. 17].

Не менш драматичним і надзвичайно складним був шлях до автокефалії Української Православної Церкви. У 988 р. від Константинопольської Церкви ми отримали хрещення, а літописні та історичні свідчення пов'язують появу віри Христової на наших землях з постатями апостола Андрія Первозванного, священномученика Климента Римського. Християнство поступово стало державною релігією Київської Русі-України, сприяючи духовному, культурному й цивілізаційному поступу держави. Київська митрополія користувалася автономією.

Події монголо-татарської навали 1240 р. внесли негативні корективи в процеси державотворення і розвиток нашої церковної організації. Нові політичні центри виникли у північних землях, що поклато початок існування Московії, а на заході діяло Галицько-Волинське князівство, території якого незабаром на довгий час відійшли до складу Польщі. Період Литовсько-Руської держави, яка проіснувала на наших землях із XIV по XVI ст., завершився 1569 р. підписанням Люблінської унії. Таким чином, значна частина наших земель відійшла до Речі Посполитої. Гетьманська держава українського козацтва, завершивши визвольну війну проти поневолювачів, після Переяславської Ради 1654 р. спрямувала свої здобутки на альянс із Московським царством, яке поступово знівелювало козацький суверенітет та підпорядковувало місцеву церковну організацію.

Понад 250 років більша частина історичних українських земель, місцеве населення і Православна Церква були під впливом московського самодержавства, русифікації, духовного, культурного і політичного поневолення.

Наслідки Першої світової війни й падіння Російської імперії у 1917 р. створили умови для проголошення Української народної республіки, яка існувала у 1917–1921 рр. Паралельно з відродженням української державності постало питання незалежності українського православ'я. У 1918 р. відбувся Всеукраїнський Православний Церковний Собор, що з перервами тривав цілий рік. На цьому Соборі від уряду виступав міністр сповідань Олександр Лотоцький, який проголосив, що в «самостійній державі має бути і самостійна Церква. Цього в однаковій мірі вимагають інтереси і держави, і Церкви. Ніякий уряд, що розуміє свої державні обов'язки, не може погодитися на те, щоб осередок церковної влади перебував в іншій державі» [Chokalyuk S. 2018, с. 331, 332]. 1 січня 1919 р. Директорія УНР видала «Закон Директорії УНР у справі Української Автокефальної Православної Церкви» [Мартирологія Українських Церков, Т. 1, 1987, с. 51].

Унаслідок дій більшовицько-комуністичного уряду Українська Автокефальна Православна Церква припинила свою діяльність у 1930 р.

У розпал Другої світової війни предстоятель Польської Православної Церкви митрополит Діонісій (Валединський) видав декрет про утворення адміністрації Православної Автокефальної Церкви на «звільнених землях України», а її керівни-

ком призначено архієпископа Полікарпа (Сікорського). Після повернення радянської влади ієрархи УАПЦ другого відродження змушені були емігрувати до Західної Європи.

Нові умови для відродження українське православ'я отримує після початку перебудови, розпаду Радянського Союзу і проголошення 24 серпня 1991 р. Акту про незалежність України. 22 жовтня 1989 р. на зібранні духовенства й мирян у Львові було оголошено про відродження Української Автокефальної Православної Церкви. Після цього відбулося засідання Синоду Української Православної Церкви (УПЦ), на якому ухвалили скликати Архиєрейський, а пізніше і Помісний Собор, на яких, відповідно до нового статусу держави, потрібно було привести у відповідність і церковні структури. Головна теза звучала так: «У незалежній державі – незалежна Церква». Відповідні Собори УПЦ відбулися в Києві: Архиєрейський 6–7 вересня та Помісний 1–3 листопада 1991 р. [Chokalyuk S. 2018, с., 334, 335].

У 1992 р. відбувся Об'єднавчий Собор, на якому шляхом об'єднання частини ієрархів Української Православної Церкви та Української Автокефальної Православної Церкви утворилась Українська Православна Церква Київський Патріархат.

Після подій Революції гідності 2014 р., початку російської агресії українська влада неодноразово зверталася до Вселенського Патріарха про дарування Українській Православній Церкві автокефалії. 15 грудня 2018 р. з ініціативи Константинопольського Патріарха, українських ієрархів, а також органів державної влади у Софії Київській відбувся Об'єднавчий Собор Української Православної Церкви, на якому було прийнято Статут, а також обрано Предстоятеля Української Православної Церкви (Православної Церкви України) Блаженнішого Митрополита Київського і всієї України Епіфанія (Думенка). 5–6 січня 2019 р. у Константинопольській Патріархії було урочисто підписано і вручено Блаженнішому митрополиту Епіфанію Патріарший і Синодальний Томос про автокефалію Православної Церкви України.

У розглянутих прецедентах утворення нових помісних Православних Автокефальних Церков ми констатуємо, що після здобуття тією чи іншою державою незалежності, а також за участю державної влади цим Церквам вдалося отримати визнання автокефального статусу. Проте участь держави у цих процесах була різною, і її можна умовно класифікувати так:

- «опосередкована» (через проголошення державної незалежності);

- «безпосередня» (проголошення державою церковної незалежності);
- «посередницька» (звернення державної влади до кириархальної Церкви про визнання автокефалії Православної Церкви на своїй території).

У першому випадку при виникненні нової держави місцева Православна Церква отримує привід для звернення до кириархальної Церкви про дарування автокефалії. Відповідно до 34-го апостольського правила, 9-го правила Антіохійського Собору, 17-го правила IV Вселенського Собору, 38-го правила VI Вселенського Собору. Опосередкований вплив держави в процесі створення нової Помісної Церкви завжди був первинним і, як правило, передував безпосередньому та опосередкованому впливу.

У другому випадку, при безпосередньому намаганні держави унезалежити церковну організацію на своїй території держава проголошувала автокефалію Православної Церкви своїми нормативними актами. Ініціаторами автокефального устрою була не лише державна влада православного сповідання. Іноді, враховуючи свої далекоглядні політичні інтереси, автокефалію для православних Церков проголошували правителі-католики і навіть мусульмани. Вище були згадані розпорядження Візантійських імператорів щодо автокефалії Церкви Нової Юстиніани, а також Равенської Церкви. Також варто додати, що діяльність Буковинсько-Далмаційської, Карловацької та Сибинської (Румунської) Православних Церков, які перебували в межах Австро-Угорської імперії, було затверджено декретами імператорів-католиків. Про реформи церковного устрою у східних патріархатах, що запроваджувалися фірманами султанів-мусульман, теж широко відомо [Йосифчук М., прот., 2001, с. 152–154]. Право надати автокефалію Елладській Православній Церкві відстоював за собою грецький уряд, мотивуючи це тим, що тільки держава уповноважена регулювати церковний устрій на своїй території. 1 січня 1919 р. Директорія УНР видала «Закон у справі Української Автокефальної Православної Церкви» [Мартирологія Українських Церков, Т. 1, 1987, с. 51].

У більшості випадків причиною державних проголошень автокефалії було підпорядкування місцевої Церкви релігійному центру у ворожій державі. Але за таких обставин не переставав діяти правовий принцип про те, що ніхто не може дати нікому тих прав, якими не володіє сам. Державна влада не володіє жодною церковною владою, тому вона не може нікого наділити нею, навіть на своїй території. 12 правило IV Вселенського Собору за-

значає, що у випадку адміністративного поділу митрополії поділ церковної митрополії може відбутися тільки з дозволу вищої церковної влади. У межах чинного законодавства держава може регулювати діяльність Православної Церкви на своїй території шляхом забезпечення прав і свобод громадян, експертизи та реєстрації установчих документів, виділення земельних ділянок, передачу в користування культових споруд, коригувати назви Церков, відповідно до чинного законодавства, тощо.

Загалом щодо усіх спроб держави проголосити автокефалію Православної Церкви на своїй території, слід зазначити, що автокефалію врешті-решт ці помісні Церкви отримували від Церкви-Матері, після цього слідувало визнання іншими помісними Церквами. Проте, зауважимо, що проголошення автокефалії на державному рівні було офіційним підтвердженням бажання влади й народу мати незалежну Помісну Автокефальну Православну Церкву.

У третьому випадку, за посередницькою участю держави в процесі утворення Помісних Церков, відбувається офіційне звернення органів державної влади: законодавчої, виконавчої, перших осіб держави до Церкви-Матері з проханням про необхідність наділення Православної Церкви на її території автокефальним статусом. Таким чином, державна влада, обрана реалізовувати й представляти інтереси народу, який її обрав, висловлює волю свого народу. Приклади таких звернень, паралельно зі зверненнями ієрархів, ми зустрічаємо в історії становлення Болгарської, Сербської, Грецької, Польської, Албанської, Української Православних Церков.

Така практика цілком узгоджується з церковним законодавством, адже у 93-му (104-му) правилі Помісного Карфагенського Собору сказано: «Царському людинолюбству належить опікуватися, щоб Кафолічна Церква, яка благочесною утробою Христа їх народила та кріпкістю віри виховала, була огорожена їх промислом; щоб у благочестиві їхні часи зухвалі люди не запанували над безсилим народом, за допомогою якогось страху, коли не можуть звабити його за допомогою переконання» [Правила Православної Церкви з тлумаченнями єпископа Никодима (Мілаша), 2015, Ч. 1, с. 347, 348].

Про те що посередницька участь держави в питаннях церковного устрою допускається і приймається Церквою, свідчать тексти виданих Патріарших і Синодальних Томосів Вселенської Патріархії про автокефалію помісних Православних Церков: «Ми, – благодаттю Всесвятого Духа зібравшись у повному зіб-

ранні для відновлення канонічного єднання Елінської Церкви з іншими Православними Церквами, зауваживши з грамоти благочестивих міністрів богомспасаємої держави Грецької прохання усього тамтешнього благочестивого клиру й бажання усього православного грецького народу, улюблених у Святому Дусі дітей наших, визнавши також, що ця новоутворена держава має потребу в єдності церковного управління справами віри...» [Скурат К., 1994, Т. 2, с. 241]; «Отже, оскільки преосвященніший і високоповажний митрополит Унгро-Влахійській кир Каллінік, від імені священних зборів святих румунських архиєреїв і з волі його величності короля Румунії та його королівського уряду, з розумних і законних підстав, через послання, передане й засвідчене вельможністю міністром церковних справ і народної просвіти Румунії паном Димитрієм Стурдзою, просив від нашої Церкви благословення і визнання Церкви Румунського королівства автокефальною, то мірність наша погодилася на це прохання, як справедливе і згідне з церковними узаконеннями...» [Томос про автокефалію Румунської Церкви]; «І ось зараз, коли благочестиві православні християни благословенної Богом молодой Албанської держави звернулися до нашого Святішого Апостольського і Патріаршого Вселенського престолу... про благословення та проголошення самостійності і автокефалії церковної єпархії як єдиної організації в нових політичних умовах, організації, готової до здійснення церковного управління та сприяння досить стійкому зростанню в загальному прогресі благословенної Албанської держави, яка твердо запевнила, що надасть повну самостійність і свободу розвитку членам Албанської Православної Церкви...» [Томос про автокефалію Албанської Церкви]; «Відтак, оскільки благочестива та Богом бережена Україна зміцніла і звеличилась Вишнім промислом і здобула цілковиту політичну незалежність; і оскільки вже понад тридцять років про її церковне самоврядування не втомно просять її державні та церковні очільники – суголосно зі своїм народом... До того ж цим підписаним Патріаршим і Синодальним Томосом ми визнаємо та проголошуємо встановлену в межах території України Автокефальну Церкву...» [Клос В., прот. 2019, с. 185].

У ситуації з появою визнаної автокефалії Помісної Української Православної Церкви ми бачимо наявність опосередкованої, безпосередньої і посередницької участі органів державної влади.

З розглянутих прецедентів ми переконуємося, що дієвою і результативною виявилася посередницька участь держави че-

рез прохання про визнання автокефалії, якій передував опосередкований вплив, тобто створення суверенної і незалежної держави. Це підтверджують конкретні й злагоджені кроки української державної влади, які сприяли появі Автокефальної Української Православної Церкви.

За майже 30-літню історію існування сучасної Української Держави, про що згадується у Патріаршому і Синодальному Томосі про автокефалію Української Православної Церкви [Клос В., прот. 2019, с. 184–189], представники української державної влади неодноразово контактували з Константинопольським Патріархатом щодо автокефального статусу Української Православної Церкви. Зверталися народні депутати, голови державного комітету в справах релігій, державні секретарі, міністри. Значну увагу питанням конституювання Православної Церкви в Україні приділяв як на посаді прем'єр-міністра, так і на посаді Президента України В. А. Ющенко [Здіорук С., 2005, с. 208–307]. Український президент відправляв для переговорів із Вселенським Патріархом Варфоломієм I Архондонісом державних службовців вищого рангу, приймав делегації Константинопольської Патріархії, порушував питання створення Помісної Православної Церкви в щорічному «Посланні Президента України до Верховної ради України», відвідував Фанар з офіційним візитом, урочисто приймав в Україні Вселенського Патріарха з нагоди відзначення 1020-ої річниці Хрещення Русі-України. Але загалом усе це були звернення окремих представників державної влади, політиків.

Події, пов'язані з Революцією гідності: побиття студентів на Майдані Незалежності (листопад 2013 р.), смерть героїв Небесної Сотні (лютий 2014 р.), окупація Криму й Донбасу, переховування «тітушок» у лаврах, колабораціонізм проросійського духовенства на Сході України та зоні антитерористичної операції відкрили очі українського суспільства та державних діячів щодо масштабів російської агресії. Московський Патріархат в Україні виявився прислужником агресора, його ідейною платформою, майданчиком проросійських ідей монархізму, антиукраїнства та сепаратизму. Українське суспільство й державна влада переконалися, що без незалежної Єдиної Помісної Української Православної Церкви, визнаної світовим православ'ям, перемогти агресію буде неможливо. Таким чином, проголошення автокефалії стає справою не окремих політичних діячів, а всіх гілок української влади.

16 червня 2016 р., напередодні Всеправославного Собору на Криті (19–26 червня 2016 р.) Верховна Рада України звер-

нулася до Вселенського Патріарха Варфоломія I Архондоніса з проханням дарувати автокефалію Українській Православній Церкві [Звернення Верховної Ради України до Його Всесвятості Варфоломія]. 9 квітня 2018 р. Президент України Петро Порошенко під час візиту до Туреччини відвідав Константинопольську Патріархію, де зустрівся із Вселенським патріархом Варфоломієм I Архондонісом та членами Синоду. Між делегацією України на чолі з Петром Порошенком і константинопольськими ієрархами відбулася тривала й конструктивна розмова [Делегація України на чолі з президентом провела переговори з патріархом та ієрархами Константинопольської Церкви].

19 квітня 2018 р. український парламент підтримав Звернення Президента України до Патріарха Варфоломія I Архондоніса щодо створення в Україні єдиної Помісної Церкви. У документі йшлося про те, що Томос (документ) про автокефалію «стане не тільки торжеством православ'я, але й актом глибокої історичної справедливості» [Постанова Верховної Ради України від 9 квітня 2018 року № 2410-VIII].

20 квітня 2018 р. заступник глави Адміністрації Президента Ростислав Павленко відвідав Стамбул і передав Вселенському патріарху Варфоломію I Архондонісу Звернення Президента України про надання Томосу про автокефалію Православної Церкви в Україні, постанову Верховної Ради України про підтримку цього звернення та звернення від ієрархів українських Православних Церков [Вселенський патріархат розпочинає процедури, необхідні для надання автокефалії Українській Православній Церкві].

11 жовтня 2019 р. Синод Вселенського Патріархату підтвердив своє попереднє рішення надати автокефалію (незалежність) Православній Церкві, яку в недалекому майбутньому планують створити в Україні, й скасував документ XVII ст. (1686 р.), за яким, як вважає РПЦ, в її юрисдикцію було передано територію нинішньої України, що колись входила до складу Київської митрополії [The Ecumenical patriarchate Announcement].

3 листопада 2018 у Стамбулі Президент України Петро Порошенко і Вселенський Патріарх Варфоломій I Архондоніс підписали Угоду про співробітництво та взаємодію між Україною та Вселенським Патріархатом. У пункті 1-му цього документа зазначено, що: «Метою цієї Угоди є взаємна та узгоджена діяльність Сторін, а також їх систематичне співробітництво щодо конституювання Автокефальної Помісної Православної Церкви в Україні у рамках Томосу про автокефалію, надано-

го Вселенським Патріархатом» [Угода про співробітництво та взаємодію між Україною та Вселенським Константинопольським Патріархатом]. 15 грудня 2018 р. при організаційній і матеріальній підтримці держави у Софії Київській відбувся Об'єднавчий Собор Української Православної Церкви.

6 січня 2019 р. у Константинопольській Патріархії в соборі святого Георгія під час Божественної Літургії Блаженнішому Митрополиту Епіфанію було урочисто вручено Патріарший і Синодальний Томос про автокефалію Української Православної Церкви (Православної Церкви України). У цій урочистій події взяли участь: Президент України Петро Порошенко, ієрархи Константинопольської і Української Православної Церкви, делегація українського духовенства і мирян, дипломати, представники української діаспори.

На підставі проаналізованих текстів Священного Писання Старого й Нового Завіту і святоотцівських творів ми дійшли висновку, що інститут держави як Богом встановлена форма організації життя людства має особливе призначення в забезпеченні належного порядку існування суспільства. Церква ж, маючи початок у Бозі, бо Главою Церкви є Боголюдина Ісус Христос, складається і з людей, які стали її членами, прийнявши Таїнство хрещення. Таким чином, Церква, поєднуючи Божественну і людську природи, має духовні та емпіричні прояви.

Церква виникла в державі – Римській імперії, і продовжила в ній своє існування, використовуючи для проповіді й поступово сприймаючи у своїй організації моделі її адміністративно-територіального розподілу. Відбулася рецепція, яка відобразилася у змісті церковних правил. Це підтверджує 6-е правило I Вселенського Собору та 9-е правило Антіохійського Собору. Далеко не останню роль у цьому процесі зіграв і етнографічний чинник, про який говорить 34-е апостольське правило. Християнізація Римсько-Візантійської імперії стала тим вирішальним фактором, який визначив подальшу перспективу розвитку церковного устрою. Античні мегаполіси з давньою християнською історією стають кафедральними містами великих патріархатів, а нова столиця Константинополь отримує статус Нового Рима. Цей процес цілком відзеркалено в Церковних правилах того часу (2, 3 правило II Вселенського Собору, 17 та 28 IV Вселенського Собору, 38 VI Вселенського Собору).

Безпосередній вплив держави на розвиток церковного устрою розпочався після визнання християнства державною релігією Візантійської імперії та поступового досягнення між ними симфо-

нії. Бажання імператорів бачити єпископа столичного Константинополя у статусі керівника всієї Церкви стимулювало появу Константинопольського Патріархату та конкретне виокремлення давніх Східних Патріархатів. На цьому процес церковної централізації не завершується. Розповсюдження християнства внаслідок місіонерської діяльності, торгівельно-економічних зв'язків, переселення народів, зміни політичної карти світу й появи нових держав сприяли процесу утворення нових Помісних Церков. Залежність розвитку церковної організації від етнічних та адміністративних факторів знайшла своє вираження не тільки в Римсько-Візантійській імперії, але й в усіх державах, де християнство стало провідною релігією. Канонічний кодекс констатував сприйняття Церквою адміністративного поділу держави в межах Візантійської імперії, але подібний розвиток церковного устрою відбувся і в інших державах. Це підкреслює нерозривний зв'язок між устроєм Церкви і держави, який існує в питаннях державної незалежності й церковної автокефалії.

Відчуття й усвідомлення себе як окремої, незалежної етнічної одиниці сприяють виникненню нових держав серед слов'янських народів. На Балканах з'являються Болгарське Царство, Сербія, у центральній Європі Київська Русь-Україна, влада і народ яких хочуть бачити у своїй незалежній країні незалежну помісну Церкву на чолі зі своїм предстоятелем.

Історія повторилася в XIX–XX ст., коли свою незалежність відновлювали Греція та Польща, ставали незалежними державами Румунія й Албанія, що автоматично порушило питання про церковну автокефалію. Цей процес триває і сьогодні. Величезні багатонаціональні імперії розпадаються, а народи продовжують жити своєю релігійною культурою, творити або відроджувати власні традиції державотворення. За таких обставин Церква в адміністративному відношенні не є винятком. Утворення нових Помісних Церков не суперечить самій природі Церкви та її догматично-канонічним нормам.

Як свідчить історичний досвід утворення незалежної автокефальної Православної Церкви в державах, переконлива більшість громадян яких пов'язувала себе з православною традицією, було одним із пріоритетних завдань їхньої внутрішньої релігійної політики.

Проаналізувавши процеси участі державної влади в утвердженні автокефалії чинних визнаних помісних Православних Церков і умовно класифікувавши їх за ступенем впливу на «опосередковані» (поява незалежної держави), «безпосередні» (проголошення

державою автокефалії місцевої Церкви) й «посередницькі» (офіційне звернення державної влади від імені народу про дарування автокефалії), ми робимо висновки, що дієвими і результативними виявилися «опосередковані» і «посередницькі» процеси.

Виникнення нових Помісних Церков за активного сприяння державної влади в цілому разом із церковно-правовими основами автокефалії можна розглядати як досвід Церкви у вирішенні питання становлення незалежних Церков. А історичні події можна розглядати як церковно-правовий прецедент, який при відсутності визначених канонів стає джерелом права. У такому випадку набуття помісними Церквами автокефалії за активної участі державної влади є цілком виправданим.

На завершення зазначимо, що наявні у змісті Синодальних Томосів про автокефалію діючих помісних Православних Церков формулювання про незалежність держави, на території якої Православна Церква отримує автокефалію, згадки про звернення державної влади й бажання отримати церковну автокефалію, офіційно засвідчують, що для участі держави й державної влади в процесі утворення автокефалії помісних Православних Церков є належні богословські та канонічні підстави.

Джерела:

Біблія, 2004

Біблія: Книги Священного Писання Старого і Нового Завіту. Київ: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2004. 1407 с.

Диптих Константинопольської Патріархії

Диптих Константинопольської Патріархії давніх Патріархів, нових Патріархів і автокефальних Церков. URL: <https://ec-patr.org/en/primeval-patriarchates/> <https://ec-patr.org/en/latter-patriarchates/>; <https://ec-patr.org/en/autocephalous-churches/>

Документи Святого і Великого Собору Православної Церкви, 2016.

Документи Святого і Великого Собору Православної Церкви. Крит, 2016. Київ, 2016. 112 с.

Журналы и протоколы, Т. 3, 2014

Журналы и протоколы заседаний высочайше учрежденного Предсоборного присутствия (1906 г.). Москва. 2014. Т. 3. 1057 с.

Звернення Верховної Ради України до Його Всесвятості Варфоломія

Звернення Верховної Ради України до Його Всесвятості Варфоломія, Архієпископа Константинополя і Нового Риму, Вселенського Патріарха щодо надання автокефалії Православній Церкві в Україні. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1422-19#n9>.

Іоан Золотоустий, 2009

Повне зібрання творінь святиителя Іоана Золотоустого. Київ, 2009. Т. 11. Кн. 2. 640 с.

Іриней Ліонський, 2013

Іриней Ліонський, сщмч. Творіння / священномученик Іриней, єпископ Ліонський; під ред. Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета; [пер. Київської православної богословської академії УПЦ Київського Патріархату]. Київ, 2013. 620, [4] с.

Київський патріархат – Помісна Українська Церква. 2007

Київський патріархат – Помісна Українська Церква. Історико-канонічна декларація. Київ, 2007. 160 с.

Мужі апостольські, 2010

Мужі апостольські: збірка писань мужів апостольських у перекладі українською мовою викладачів та аспірантів Київської православної богословської академії / під. ред. Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси- України Філарета; [автор вступу та передмов до книг прот. Олександр Трофимлюк]. Київ, 2010. 304 с.

Ориген, 1903

Ориген. Против Цельса. Казань, 1903. 790 с.

Постанова Верховної Ради України від 9 квітня 2018 року № 2410-VIII

Постанова Верховної Ради України від 9 квітня 2018 року № 2410-VIII Про підтримку звернення Президента України до Вселенського Патріарха Варфоломія про надання Томосу про автокефалію Православної Церкви в Україні. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2410-19>.

Правила Православної Церкви з тлумаченнями єпископа Никодима (Мілаша), 2015, Ч. 1
Правила Православної Церкви з тлумаченнями єпископа Никодима (Мілаша) / Київська православна богословська академія; упоряд. і перекл. С. М. Чокалюк. Київ, 2015. Ч. 1. 815, [1] с.

Правила Православної Церкви з тлумаченнями єпископа Никодима (Мілаша), 2015, Ч. 2

Правила Православної Церкви з тлумаченнями єпископа Никодима (Мілаша) / Київська православна богословська академія; упоряд. і перекл. С. М. Чокалюк. Київ, 2015. Ч. 2. 983, [1] с.

Правила Святых Поместных Соборов с толкованиями, 1886–1887

Правила Святых Поместных Соборов с толкованиями. Москва, 1886–1887. 876 с.

Правила Святых Вселенских Соборов с толкованиями. 1886–1887

Правила Святых Вселенских Соборов с толкованиями. Москва, 1886–1887. 736 с.

Правила Святых Апостол и Святых Отец с толкованиями. Москва. 1886–1887

Правила Святых Апостол и Святых Отец с толкованиями. Москва, 1886–1887. 912 с.

Предисловие к 6-й новелле Юстиниана.

Предисловие к 6-й новелле Юстиниана. URL: http://mediaglagol.com.ua/book/chast_iii_3309.

Творения Тертулиана, 1912

Творения Тертуллиана, пресвитера Карфагенского. Часть 2: Догматико-полемические сочинения. / Переводъ Н. Н. Щеглова. Київ, 1912. 310 с.

Толковая Библия, 1904

Толковая Библия, или Комментарии на все книги Святого Писания Ветхого и Нового Завета: Ветхий Завет: В 5 тт.: Т. 1: Пятикнижие Моисеево (под ред. Лопухина А. П.). С.-Петербург, 1904. 669 с.

Томос про автокефалію Румунської Церкви

Томос про автокефалію Румунської Церкви. URL: <https://cerkvarium.org/dokumenty/tserkovni/tomos-ob-avtokefalii-rumynskoj-tserkvi-1885>.

Томос про автокефалію Албанської Церкви

Томос про автокефалію Албанської Церкви. URL: <https://cerkvarium.org/dokumenty/tserkovni/tomos-ob-avtokefalii-albanskoj-tserkvi>.

Угода про співробітництво та взаємодію між Україною та Вселенським Константинопольським Патріархатом.

Угода про співробітництво та взаємодію між Україною та Вселенським Константинопольським Патріархатом. URL: https://www.president.gov.ua/storage/j-files-storage/00/65/02/39d5327fe27135d96c04d0f53e1e5745_1551875784.pdf.

Мартирология Українських Церков, Т. 1, 1987

Мартирология Українських Церков: В 4 т. Торонто; Балтимор, 1987. т. 1: Українська Православна Церква. 1207 с.

The Ecumenical patriarchate Announcement

The Ecumenical patriarchate Announcement. URL: <https://tyzhden.ua/News/221098>.

Література:

Абашидзе З., Деврикан В., Моисеева С. А., Муравьев А. В., Ширинян М. Э. 2013

Абашидзе З., Деврикан В., Моисеева С. А., Муравьев А. В., Ширинян М. Э. Католикос // Православная Энциклопедия. Москва, 2013. Т. 32. С. 42–49.

Бостан Л., Бостан С., 2008

Бостан Л., Бостан С. Історія держави і права зарубіжних країн. Київ: 2008. 730 с.

Булгаков С., прот. 1991

Булгаков С., прот. Православие. Очерки учения Православной Церкви. Київ, 1991. 235 с.

Вселенський патріархат розпочинає процедури, необхідні для надання автокефалії Українській Православній Церкві.

Вселенський патріархат розпочинає процедури, необхідні для надання автокефалії Українській Православній Церкві. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2446759-vseleniskij-patriarhat-pocav-proceduri-dla-nadanna-avtokefalii-upsporosenko.html>.

Глубоковский Н., 1907

Глубоковский Н. Точный смысл 34-го Апостольского Правила // Богословский Вестник. Москва, 1907. № 7–8 (июль–август). С. 731–784.

Голубинский Е., 1871

Голубинский Е. Краткий очерк истории Православных Церквей Болгарской, Сербской, Румынской или Молдовалашской. Москва, 1871. 734 с.

Думенко С. 2003

Думенко С. П. Формування церковно-канонічних збірників в Донікейський період та їх характеристика: дис. ... канд. богосл. наук. Київ, 2003. 190 с. [Бібліотека КПБА].

Делегація України на чолі з президентом провела переговори з патріархом та ієрархами Константинопольської Церкви

Делегація України на чолі з президентом провела переговори з патріархом та ієрархами Константинопольської Церкви. URL: <https://www.religion.in.ua/news/vazhливо/39449-delegaciya-ukrayini-na-choli-z-prezidentom-provela-peregovori-z-patriarhomta-iyerarhami-konstantinopolskoyi-cerkvi.html>.

Здіорук С., 2005

Здіорук С. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття. Київ, 2005. 552 с.

Йосифчук М., прот., 2001

Йосифчук М., прот. Проблема автокефалії Української православної Церкви в часи правління Директорії Української Народної Республіки у 1918 – 1922 р.: дис. ... канд. богосл. наук. Київ, 2001. 224 с. [Бібліотека КПБА].

Клос В., прот. 2019

Клос В., прот. Автокефалія Української Церкви: огляд від Хрещення до Синодального Томосу. Київ, 2019. 189 [3] с.

Колот С., свящ. 2014

Колот С., свящ. Значення церковних канонів та державного впливу в процесі проголошення автокефалії помісних церков // Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство». Острог, 2014. Вип. 9. С. 79–92.

Колот С., свящ. 2016

Колот С., свящ. Інтерпретація 34-го апостольського правила у доповідях учасників Передсоборної присутності 1906 р. // Православний вісник Київського Патріархату. 2016. №10. С. 54–60.

Колот С., 2008

Колот С. Роль державної влади в набутті автокефалії помісними церквами: дис. ... канд. богосл. наук. Київ, 2008. 275 с. [Бібліотека КПБА].

Котюк В., 2003

Котюк В. Основи держави і права. Навчальний посібник. Київ, 2003. 225 с.

Лотоцький О., 1999

Лотоцький О. проф. Автокефалія: У 2-х т.: Варшава, 1935–1938. (Т. 1. 208, Т. 2. 562с.) / репринт: Київ, 1999.

Моммзен Т., 1885

Моммзен Т. Римская История. Провинции от времен Цезаря до времен Диоклетиана. Москва, 1885. Т. 5. 648 с. + XXVII с.

Никодим (Милаш), еп., 1987

Никодим (Милаш), еп. Православное церковное право. С.-Петербург, 1897. 708 с.

Саган О., 2004

Саган О. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан. Київ, 2004. 912 с.

Скурат К., 1994, Т. 2

Скурат К. История Поместных Православных Церквей. Москва, 1994. Т.2. 320 с.

Цынцадзе К., свящ. 1906

Цынцадзе К., свящ. Историческая справка по вопросу об автокефальности Грузинской Церкви. Тифлис, 1906. 88 с.

Чокалюк С. Роль держави у визначенні статусу Помісної Церкви

Чокалюк С. Роль держави у визначенні статусу Помісної Церкви. URL: <https://www.kpba.edu.ua/statti/1363-rol-derzhavy-u-vyznachenni-statusu-pomisnoi-tserkvy.html>

Шмеман А. протопресв. 2018

Шмеман А., прот. Церковь и церковное устройство. Сборник статей. Москва, 2018. 376 с.

Chokalyuk S. 2018

Chokalyuk S. Kyiv between Constantinople and Moscow: geopolitics or devotion to the canons of the Church // Труди Київської Духовної Академії. Київ, 2018. № 18. С. 330–348.

Dzherela:

Bibliya, 2004

Bibliya: Knygy Svyashhennogo Pysannya Starogo i Novogo Zavitu. Kyiv: Vydavnychyj viddil Ukrayinskoyi Pravoslavnoyi Cerkvy Kyivskogo Patriarxatu, 2004. 1407 s.

Dyptyx Konstantynopolskoyi Patriarxiyi

Dyptyx Konstantynopolskoyi Patriarxiyi davnix Patriarxativ, novyx Patriarxativ i avtokefalnyx Cerkov. URL: <https://ec-patr.org/en/primeval-patriarchates/> <https://ec-patr.org/en/latter-patriarchates/> <https://ec-patr.org/en/autocephalous-churches/>

Dokumenty Svyatogo i Velykogo Soboru Pravoslavnoyi Cerkvy, 2016

Dokumenty Svyatogo i Velykogo Soboru Pravoslavnoyi Cerkvy. Kryt, 2016. Kyiv, 2016. – 112 s.

Zhurnaly y protokoly, T. 3, 2014

Zhurnaly y protokoly zasedanyj vysochajshe uchrezhdenного Predsobornogo prysutstva (1906 g.). Moskva, 2014. T. 3. 1057 s.

- Zvernennya Verkhovnoyi Rady Ukrayiny do Jogo Vsesvyatosti Varfolomiya
Zvernennya Verkhovnoyi Rady Ukrayiny do Jogo Vsesvyatosti Varfolomiya, Arxiyepyskopa Konstantynopolya i Novogo Rymu, Vselenskogo Patriarxa shhodo nadannya avtokefaliyi Pravoslavnyj Cerkvi v Ukrayini. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1422-19#n9>.
- Ioan Zolotoustyj, 2009
Povne zibrannya tvorin svyatyatelya Ioana Zolotoustogo. Kyiv, 2009. T. 11. Kn. 2. 640 s.
- Irynej Lionskyj, 2013
Irynej Lionskyj, sshhmch. Tvorinnya / svyashhennomuchenyk Irynej, yepyskop Lionskyj; pid red. Svyatijshogo Patriarxa Kyivskogo i vsiyeyi Rusy-Ukrayiny Filareta; [per. Kyivskoyi pravoslavnoyi bogoslovskoyi akademiyi UPCz Kyivskogo Patriarxatu]. Kyiv, 2013. 620, [4] s.
- Kyyivskyj patriarhat – Pomisna Ukrayinska Cerkva. 2007
Kyyivskyj patriarhat – Pomisna Ukrayinska Cerkva. Istoryko-kanonichna deklaraciya. Kyiv, 2007. 160 s.
- Muzhi apostolski, 2010
Muzhi apostolski: zbirka pysan muzhiv apostolskych u perekladi ukrayinskoyu movoyu vykladachiv ta aspirantiv Kyivskoyi pravoslavnoyi bogoslovskoyi akademiyi / pid. red. Svyatijshogo Patriarxa Kyivskogo i vsiyeyi Rusy-Ukrayiny Filareta; [avtor vstupu ta preldmov do knygy prot. Oleksandr Trofymlyuk]. Kyiv, 2010. 304 s.
- Orygen, 1903
Orygen. Protyv Celsa. Kazan, 1903. 790 s.
- Postanova Verkhovnoyi Rady Ukrayiny vid 9 kvitnya 2018 roku # 2410-VIII
Postanova Verkhovnoyi Rady Ukrayiny vid 9 kvitnya 2018 roku # 2410-VIII Pro pidtrymku zvernennya Prezydenta Ukrayiny do Vselenskogo Patriarxa Varfolomiya pro nadannya Tomosu pro avtokefaliyu Pravoslavnoyi Cerkvy v Ukrayini. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2410-19>.
- Pravyla Pravoslavnoyi Cerkvy z tlumachennyamy yepyskopa Nykodyma (Milasha), 2015, Ch. 1
Pravyla Pravoslavnoyi Cerkvy z tlumachennyamy yepyskopa Nykodyma (Milasha) / Kyyivska pravoslavna bogoslovska akademiya; uporyad. i perekl. S. M. Chokalyuk. Kyiv, 2015. Ch. 1. 815, [1] s.
- Pravyla Pravoslavnoyi Cerkvy z tlumachennyamy yepyskopa Nykodyma (Milasha), 2015, Ch. 2
Pravyla Pravoslavnoyi Cerkvy z tlumachennyamy yepyskopa Nykodyma (Milasha) / Kyyivska pravoslavna bogoslovska akademiya ; uporyad. i perekl. S. M. Chokalyuk. Kyiv, 2015. Ch. 2. 983, [1] s.
- Pravyla Svyatych Pomestnykh Soborov s tolkovannyamy, 1886–1887
Pravyla Svyatych Pomestnykh Soborov s tolkovannyamy. Moskva, 1886–1887. – 876 s.
- Pravyla Svyatych Vselenskykh Soborov s tolkovannyamy. 1886–1887
Pravyla Svyatych Vselenskykh Soborov s tolkovannyamy. Moskva, 1886–1887. – 736 s.
- Pravyla Svyatych Apostol y Svyatych Oteczy s tolkovannyamy. Moskva. 1886–1887
Pravyla Svyatych Apostol y Svyatych Oteczy s tolkovannyamy. Moskva, 1886–1887 – 912 s.
- Predyslovye k 6-j novelle Yustynyana.
Predyslovye k 6-j novelle Yustynyana. URL: http://mediaglagol.com.ua/book/chast_iii_3309.
- Tvorennya Tertulyana, 1912
Tvorennya Tertulliana, presvytera Karøagenskago. Chast 2: Dogmatyko-polemycheskye sochyneniya. / Perevod N. N. Shheglova. Kyiv, 1912. 310 s.

Tolkovaya Byblyya, 1904

Tolkovaya Byblyya, yly Kommentaryy na vse knygy Svyatogo Pysanyya Vetxogo y Novogo Zaveta: Vetxyj Zavet: V 5 tt.: T. 1: Pyatoknyzhye Moysee vo (pod red. Lopuxyna A.P.). Spb., 1904. 669 s.

Tomos pro avtokefaliyu Rumunskoyi Cerkvy

Tomos pro avtokefaliyu Rumunskoyi Cerkvy. URL: <https://cerkvarium.org/dokumenty/tserkovni/tomos- ob-avtokefalii-rumynskoj-tserkvi-1885>.

Tomos pro avtokefaliyu Albanskoyi Cerkvy

Tomos pro avtokefaliyu Albanskoyi Cerkvy. URL: <https://cerkvarium.org/dokumenty/tserkovni/tomos- ob-avtokefalii-albanskoj-tserkvi>.

Ugoda pro spivrobitnyctvo ta vzayemodiyu mizh Ukrayinoyu ta Vselenskym Konstantynopolskym Patriarxatom.

Ugoda pro spivrobitnyctvo ta vzayemodiyu mizh Ukrayinoyu ta Vselenskym Konstantynopolskym Patriarxatom. URL: https://www.president.gov.ua/storage/j-files-storage/00/65/02/39d5327fe27135d96c04d0f53e1e5745_1551875784.pdf.

Martyrologiya Ukrayinskyyh Cerkov, T. 1, 1987

Martyrologiya Ukrayinskyyh Cerkov: V 4 t. Toronto; Baltymor, 1987. t. 1: Ukrayinska Pravoslavna Cerkva. 1207 s.

The Ecumenical patriarchate Announcement

The Ecumenical patriarchate Announcement. URL: <https://tyzhden.ua/News/221098>.

Literatura:

Abashydzhe Z., Devrykyan V., Moyseeva S. A., Muravëv A. V., Shyrynyan M. E. 2013

Abashydzhe Z., Devrykyan V., Moyseeva S. A., Muravëv A. V., Shyrynyan M. E. Katolykos // Pravoslavnaia Encyklopedyya. Moskva, 2013. T. 32. S. 42–49.

Bostan L., Bostan S., 2008

Bostan L., Bostan S. Istoriya derzhavy i prava zarubizhnykh krayin. – Kyiv: 2008. 730 s.

Bulgakov S., prot. 1991

Bulgakov S., prot. Pravoslavnye. Ocherky uchenyya Pravoslavnoj Cerkvy. Kyiv, 1991. 235 s.

Vselenskyj patriarhat rozpochynaye procedury, neobxidni dlya nadannya avtokefalii Ukrayinskij Pravoslavnij Cerkvi.

Vselenskyj patriarhat rozpochynaye procedury, neobxidni dlya nadannya avtokefalii Ukrayinskij Pravoslavnij Cerkvi. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2446759-vselenskij- patriarhat-pocav-proceduri-dla-nadanna-avtokefalii-upc-porosenko.html>.

Glubokovskij N., 1907

Glubokovskij N. Tochnyj smysl 34-go Apostolskogo Pravyla // Bogoslovskij Vestnyk. Moskva, 1907. # 7–8 (yyul–avgust). S. 731–784/

Golubynskij E., 1871

Golubynskij E. Kratkij ocherk ystoriy Pravoslavnykh Cerkvej Bolgarskoj, Serbskoj, Rumynskoj yly Moldovalashskoj. Moskva, 1871. 734 s.

Dumenko S. 2003

Dumenko S. P. Formuvannya cerkovno-kanonichnykh zbirnykiv v Donikejskij period ta yix kharakterystyka: dys. ... kand. bogosl. nauk. Kyiv, 2003. 190 s. [Biblioteka KPBA].

Delegaciya Ukrayiny na choli z prezydentom provela peregovory z patriarxom ta iyerarxamy Konstantynopolskoyi Cerkvy

Delegaciya Ukrayiny na choli z prezydentom provela peregovory z patriarxom ta iyerarxamy Konstantynopolskoyi Cerkvy. URL: <https://www.religion.in.ua/news/vazhlivo/39449-delegaciya-ukrayini-na-choli-z-prezidentom-provela-peregovori-z-patriarxomta-iyerarxami-konstantinopolskoyi-cerkvi.html>.

- Zdioruk S., 2005
Zdioruk S. *Suspilno-religijni vidnosyny: vyklyky Ukrayini XXI stolittya*. Kyiv, 2005. 552 s.
- Josyfchuk M., prot., 2001
Josyfchuk M., prot. *Problema avtokefaliyi Ukrayinskoyi pravoslavnoyi Cerkvy v chasy pravlinnya Dyrektoriyi Ukrayinskoyi Narodnoyi Respubliki u 1918–1922 r.: dys. ... kand. bogosl. nauk*. Kyiv, 2001. 224 s. [Biblioteka KPBA].
- Klos V., prot. 2019
Klos V., prot. *Avtokefaliya Ukrayinskoyi Cerkvy: oglyad vid Xreshhennya do Synodalnogo Tomosu*. Kyiv, 2019. 189 [3] s.
- Kolot S., svyashh. 2014
Kolot S., svyashh. *Znachennya cerkovnyx kanoniv ta derzhavnogo vplyvu v procesi progoloshennya avtokefaliyi pomisnyx cerkov // Naukovi zapysky. Seriya «Istorychne religiyeznavstvo»*. Ostrog, 2014. Vyp. 9. S. 79–92.
- Kolot S., svyashh. 2016
Kolot S., svyashh. *Interpretaciya 34-go apostolskogo pravyla u dopovidyax uchasnykiv Peredsobornoyi prysutnosti 1906 r. // Pravoslavnyj visnyk Kyivskogo Patriarxatu*. 2016. #10. S. 54–60.
- Kolot S., 2008
Kolot S. *Rol derzhavnoyi vlady v nabutti avtokefaliyi pomisnymy cerkvamy: dys. ... kand. bogosl. nauk*. Kyiv, 2008. 275 s. [Biblioteka KPBA].
- Kotyuk V., 2003
Kotyuk V. *Osnovy derzhavy i prava. Navchalnyj posibnyk*. Kyiv, 2003. 225 s.
- Lotoczkyj O., 1999
Lotoczkyj O. prof. *Avtokefaliya: U 2-x t.: Varshava, 1935–1938. (T. 1. 208, T. 2/ 562s.) – reprints*: Kyiv, 1999.
- Mommzen T., 1885
Mommzen T. *Rymskaya Ystoryya. Provyncoy ot vremen Cezarya do vremen Dyokletyana*. Moskva, 1885. T. 5. 648 s. + XXVII c.
- Nykodym (Mylash), ep., 1897
Nykodym (Mylash), ep. *Pravoslavnoe cerkovnoe pravo*. SPb., 1897. 708 s.
- Sagan O., 2004
Sagan O. *Vselsenke pravoslav'ya: sut, istoriya, suchasnyj stan*. Kyiv, 2004. 912 s.
- Skurat K., 1994, T. 2
Skurat K. *Ystoryya Pomestnyx Pravoslavnyx Cerkvej*. Moskva, 1994. T. 2. 320 s.
- Czynczadze K., svyashh. 1906
Czynczadze K., svyashh. *Ystorycheskaya spravka po voprosu ob avtokefalnosti Gruzynskoj Cerkvy*. Tyflys, 1906. 88 s.
- Chokalyuk S. *Rol derzhavy u vyznachenni statusu Pomisnoyi Cerkvy*
Chokalyuk S. *Rol derzhavy u vyznachenni statusu Pomisnoyi Cerkvy*. URL: <https://www.kpba.edu.ua/statyi/1363-rol-derzhavy-u-vyznachenni-statusu-pomisnoi-terkvy.html>
- Shmeman A. protopresv. 2018
Shmeman A., prot. *Cerkov y cerkovnoe ustrojstvo. Sbornyk statej*. Moskva, 2018. 376 s.
- Chokalyuk S. 2018
Chokalyuk S. *Kyiv between Constantinople and Moscow: geopolitics or devotion to the canons of the Church // Trudy Kyivskoyi Duxovnoyi Akademiyi*. Kyiv, 2018. # 18. S. 330–348.